

8
СЕРПЕНЬ
1966

**ДОШКІЛЬНЕ
ВИХОВАННЯ**

Формування моральної самооцінки у малят

Р. ШАКУРОВ

(Науково-дослідний інститут психології УРСР)

У моральному розвитку дітей велике значення має формування у них моральної самооцінки. В оцінці дитиною самої себе, своїх умінь і здібностей виявляються не лише її знання про себе, а й ставлення до своєї особистості, до певних своїх достоїнств. Тому правильне формування самооцінки є важливою умовою моральної поведінки дитини. Адже суспільна поведінка людини зрештою залежить від того, як вона ставиться до своїх вчинків — позитивно чи негативно, схвалює їх чи засуджує.

З проблеми дитячої самооцінки уже опубліковано ряд досліджень (праці П. Р. Чамати, Н. Є. Анкудиної, В. А. Горбачової та ін.), однак і досі не всі питання цієї проблеми достатньо вивчені. Зокрема йдеться про з'ясування суті моральної самооцінки та її впливу на поведінку дітей. Це питання ми і взяли предметом свого дослідження. Воно проводилося в дошкільних закладах м. Києва і охоплювало 60 дітей віком від двох до чотирьох з половиною років. 11 дітей ми систематично вивчали в умовах сім'ї.

Основними методами дослідження були бесіда, природний експеримент, створення експериментальних ситуацій, а також спостереження. Ставлення дитини до тих або інших своїх достоїнств з'ясовувалося в процесі спостереження і бесіди. Якщо піддослідний твердив, що він має певне достоїнство і виражав з цього погляду явне задоволення, вважалося, що він ставиться до цієї своєї якості позитивно, готовий пишатися нею. Наприклад, дитині ставилося запитання: «Ти сильний чи слабкий?» Після одержання відповіді запитання повторювалося, але вже у такій формі: «Напевно, ти слабкий?» Якщо піддослідний виявляв невдоволення з приводу подібного твердження і впевнено заявляв: «Я сильний» — вважалося, що він позитивно оцінює це своє до-

стоїнство, хоче бути саме таким, як заявляє.

Спочатку розглянемо матеріали, які характеризують рівень розвитку моральної самооцінки у дітей різного віку. Одержані нами дані свідчать, що діти віком від 2 до 3 років уже відзначають як позитивну якість те, що вони слухняні (90%), не замазури (65%), допомагають іншим (60%), не жадібні (45%), не ледарі (35%), акуратні (25%), сміливі (35%), сильні (30%) і т. д. Діти віком 4—4,5 років майже одностайно вважають, що мають у себе всі ці достоїнства.

З наведених даних видно, що діти себе явно переоцінюють. Однією з причин цього явища є недостатнє знання дитиною самої себе, слабкий розвиток її самосвідомості. Не лише дво-трирічні малюта, а й чотирилітки, оцінюючи себе позитивно в певному відношенні, зазнають великих утруднень в обґрунтуванні самооцінки: найчастіше не можуть навести жодного факту на користь своїх горділивих тверджень, особливо тоді, коли йдеться про загальну самооцінку («хороший», «молodeць» тощо). А в тих випадках, коли навіть пробують підкріпити свою позитивну самооцінку посиленням наявності у них конкретних достоїнств, вони або наводять як приклад одиничні випадки з свого життя, або ж видають бажане за дійсність.

Так 3—4-річні діти, твердячи, що вони «хороші», бо допомагають іншим, в кращому разі відмічають один-два факти допомоги своїм близьким, як правило, мамі: «підмітала підлогу», «поливала квіти», «прибирав з столу», «мию скляночки», «допомагав нести сумку» або навіть «допомагаю їсти». Щедрість («не жадібний») підтверджується прикладами: «даю цукерки дітям», «приносила торт в дитячий садок» (в день свого народження), рід-

ше — «даю іграшки», «совок», «лопату» тощо.

Діти 2—3-річного віку найчастіше нічого не можуть сказати на підтвердження того, що вони «сильні», «сміливі», а чотирилітки, якщо і наводять деякі факти, здебільшого після навідних запитань («Чи можеш ти зробити ось те і те?»), допускають значні перебільшення: «можу підняти лавку (дерево, стіл, ящик)», «все можу підняти, навіть слона» і т. п. Якщо дехто і не може підняти чогось, то це або тато, мама, або бабуся. Інші діти, щоб показати свою силу, наводять такі докази: «можу прибирати ліжко», «заробляти гроші», «підняти іграшку, трубу» тощо. А «сміливі» діти посиляються на те, що не бояться собаки, кішки, вовка («візьму молоток і стукну вовка по голові»).

Інакше кажучи, діти часто приписують собі уявлювані якості і здібності або такі достоїнства, якими вони володіють у найменшій мірі.

Проте було б помилковим вбачати причину переоцінки дитиною своєї особистості лише в слабому розвитку її самосвідомості. Як ми бачили з наведених вище даних, діти 4—4,5 років, у яких самосвідомість вища, ніж у 2—3-літок, переоцінюють себе навіть більше останніх. У такій переоцінці дітьми самих себе істотну роль відіграє їх прагнення до позитивної оцінки і самооцінки — до того, що для них приємне і радісне.

Коли дитина заявляє про наявність у себе цінного достоїнства, їй найважливіше знати, що воно взагалі позитивно оцінюється навколишніми людьми. Тоді дитина сміливо оголошує себе його носієм, майже не задумуючись над тим, чи є така якість у неї чи ні, і навіть часто не розуміючи її змісту. Як правило, досить дитині нагадати про якесь достоїнство, пов'язане в її свідомості з позитивною оцінкою дорослих, — і вона охоче «присвоює» його собі. Це особливо помітно під час групових бесід. Якщо, скажімо, одна дитина заявить, що вона не боїться вовка, може підняти собаку чи слона, то інші малята, які досі відчували утруднення в обгрунту-

ванні своєї сили або сміливості, поспішать скористатися «підказкою» і теж твердять, що не бояться вовка і т. д. Коли хтось з них признається, що не може підняти тата або маму, то інший, який стоїть поруч, бажаючи виділитися на фоні його слабкості, відразу гордо заявляє: «А я можу».

Сказане означає, що уявлення дитини про моральні якості складаються з двох компонентів: знання певних ознак даної якості та її оцінного змісту. Саме цим пояснюється той факт, що діти 4—4,5 років іноді присвоюють собі достоїнство, реального змісту якого вони не розуміють, а знають лише про його позитивну оцінку дорослими.

Що ж до дітей 2—2,5 років, то в них дуже слабо розвинені уявлення і про предметний, і про оцінний зміст різних моральних якостей. Тому, коли дорослі запитують про наявність у них того або іншого достоїнства, вони часто нічого не можуть сказати у відповідь.

Збагачення знань дитини про добре відбувається одночасно з формуванням її уявлень про погане. Якщо вона позитивно оцінює певну якість, то протилежна якість оцінюється нею як «погане». Так, малюк, який вважає себе «слухняним» і «сміливим», не погоджується з тим, щоб його називали «неслухняним», «боягузом», чи «нежадібним», «жадібним» і т. д. Інакше кажучи, якщо дитина знає про позитивну якість або зразок поведінки, в неї звичайно є уявлення і про відповідну негативну якість або зразок; коли наявність певної якості дитина сприймає як щось добре, чим можна пишатися, то відсутність її вона вважає для себе ганебним, небажаним — у крайньому разі їй неприємно, коли хтось заперечує наявність у неї даної якості.

Наше дослідження показує, що вже на 3-й рік життя діти не хочуть себе оцінювати як «поганих» (90%), «не молодців» і «замазур» (65%); «обманщиками», «жадібними» і «недобрими» не хочуть бути 45% дітей, «ледарями» чи «боягузами» — 35% і «неакуратними» —

25% і т. д. У 4—4,5 роки жодна дитина не хоче себе вважати «неслухняною», «замазурою», «жадібною», «ледарем», такою, що «не допомагає іншим». Але 10% малят можуть називати себе «недобрими», 5% — «неакуратними», 30% — «боягузами» і «слабкими». Найчастіше це спостерігається тоді, коли вони не розуміють значення і оцінного змісту відповідних недоліків або розуміють їх значення, але не сприймають відсутність даної якості як кривдну ваду. Останнє стосується передусім певної частини дівчаток, які могли називати себе «слабкими» і «несміливими», розуміючи смисл сказаного. Мабуть, це пояснюється тим, що до факту відсутності сили і сміливості у дівчаток дорослі ставляться поблажливо, не вважаючи це серйозним недоліком, тоді як відсутність таких якостей у хлопчиків усі вважають ганебним. А оцінка дорослих визначає і самооцінку малят. Саме тому із 33 дівчаток віком 2,5—4,5 років, яких ми вивчали, 64% могли себе оцінювати як «слабких», 45% — як «несміливих». У хлопчиків же ці показники знижуються відповідно до 22% і 30%.

Отже, моральний розвиток особистості розпочинається дуже рано, в 2,5—3 роки. До цього періоду малята, як правило, мають дуже бідні і невиразні уявлення про добре і погане, їх оцінка і самооцінка ще не диференційовані, загальні. У віці близько трьох років здійснюється досить різкий стрибок у формуванні моральної оцінки і самооцінки. Проте в цьому відношенні між дітьми помітні великі індивідуальні відмінності. Більш того, іноді трирічна дитина має значно ширший моральний кругозір, ніж чотирирічна.

Під впливом яких же факторів здійснюється такий ранній розвиток моральної оцінки і самооцінки дітей?

Насамперед, слід ще раз підкреслити, що оцінні уявлення дитини є відображенням оцінки оточуючих її людей. Малюки вважають «добрими» ті якості, вміння і здібності, які одержують високу оцінку з бо-

ку дорослих і якими вони могли б пишатися перед іншими. Все те, що викликає у людей насмішку, осуд, презирство, сприймається ними як «погане», вони соромляться виявляти перед іншими подібні, низько оцінювані якості.

Для правильного розуміння причин раннього виникнення моральних оцінок у дітей важливо врахувати ті об'єктивні зміни, які відбуваються в житті і діяльності дитини віком від двох років і старше.

На другому році життя дитина стає досить рухливою істотою, різко зростає діапазон її активності. В кінці другого і на початку третього року життя йде інтенсивне формування різних умінь, досить значущих як для самої дитини, так і для оточуючих людей. Дедалі більше розвиваються мова, здатність розуміння інших людей, самостійна ходьба, найпростіші вміння в галузі самообслуговування, в обходженні з навколишніми об'єктами, а головне — з людьми. Три-чотирічна дитина вже має значні можливості для оволодіння громадсько цінними формами поведінки, пізнання самої себе як суб'єкта діяльності, як носія певних якостей і вмінь. Тепер оточуючі люди безперервно оцінюють її поведінку, спираючись на її здатність розуміти і виконувати певні вимоги. Зважаючи на важливість виховання у дитини моральної поведінки, свої оцінні висловлювання дорослі і спрямовують на конкретні якості і форми поведінки.

Це знаходить своє відображення в формуванні моральних цінностей дітей: 3—4-літки оцінюють себе не тільки «взагалі» («хороший», «молодець» тощо), а й диференційовано («слухняний», «добрий», «акуратний», «сильний» і т. д.). Слідом за розвитком здатності правильно сприймати оцінні відносини інших і оволодінням певними достоїнствами в дитини розвивається й її моральна оцінка та самооцінка.

Дані нашого дослідження свідчать, що випереджаючий розвиток дитячої самооцінки має і свої позитивні, і негативні сторони. Якщо не вести з дитиною правильної виховної роботи, її самооцінка, не під-

кріплена відповідною поведінкою, проявом реальних достоїнств, може поступово закріплюватися і стати зародком майбутньої характерологічної особливості — пустих хвостів. В той же час при тактовному педагогічному керівництві позитивна самооцінка дитини може бути використана для того, щоб активізувати її діяльність в потрібному напрямі.

І справді, адже дитина, яка з гордістю заявила дорослому про те, що в неї є певне достоїнство, по суті вже ставиться до цього достоїнства позитивно, як до чогось цінного і високого. Це створює необхідні психологічні передумови для дійсного оволодіння нею відповідними якостями і вміннями. Найголовніше тут — поставити дитину в таку психологічну ситуацію, в якій збереження нею позитивної самооцінки можливе лише при умові підкріплення її практичними ділами. Нижче наводимо опис одного з наших експериментів, який базується на створенні саме такої психологічної ситуації.

Міра впливу самооцінки на активізацію поведінки дітей визначалася за тривалістю часу, затрачуваного ними на одягання до і після створення мотиву самооцінки. На кожному етапі експерименту тривалість одягання вимірювалася по два рази — до активізації мотиву самооцінки і після. За різницею цих двох загальних показників визначався ефект впливу самооцінки на поведінку піддослідних. Діти одягалися після сніданку перед виходом на ранкову прогулянку. Одяг був зимово-весняним. В експерименті брало участь 26 малят віком від 3 років 8 місяців до 4 років 6 місяців, з них хлопчиків було 12 і дівчаток — 14.

Спостереження до початку дослідів показали, що всі діти вміли самостійно одягатися. Утруднення виникали лише в зав'язуванні шнурків на взутті, хусток і в застібанні «важких» гудзиків. Але й крім цього, вся процедура одягання дуже затягувалася (до 25—30 хвилин) і насамперед тому, що вихователі недостатньо стимулювали дитячу самостійність. Багато малюків звикли одягатися з допомогою дорослих і, вийнявши з шафочки свої речі, чекали, коли до них підійде вихователька, няня. Було очевидним, що у дітей нема досить сильного мотиву для самостійного і швидкого одягання. Ми вирішили заповнити цю прогалину, спираючись на оцінні впливи.

Роботу почали з бесіди про необхідність швидко одягатися. Підкреслювалося, що хороші діти завжди одягаються самі, це лише маленькі чекають допомоги від інших. «А ми всі великі, самі можемо все робити», — сказала малюкам вихователька. Наступного дня перед виходом на прогулянку їм запропонували послухати вірша, який називався «Я все сам». Перед читанням дітей попросили звернути увагу на те, про якого хлопчика говориться у вірші — хорошого чи поганого. Зміст прочитаного зводився до того, що «великий і хороший» хлопчик Вітя все робить сам, в тому числі одягається завжди сам — «він же не маленький». І всі говорили про нього, що він молодець.

Після читання вірша дітям поставили запитання: «Скажіть, Вітя хороший хлопчик чи поганий?». «Хороший хлопчик», — відповіли вони хором. «А чому хороший?» «Бо сам усе робить. Завжди сам швидко одягається», — досить дружно відповіли діти. «А ми самі можемо швидко одягатися, без допомоги інших — так, як Вітя?» — запитала вихователька. «Можемо, самі можемо», — впевнено заявили малюки. «Так, у нас всі діти великі, хороші. Самі вміють швидко одягатись, не чекають, доки їм допоможуть інші», — підсумувала вихователька. Зразу ж після цього діти вийшли в коридор і почали одягатися.

Другого дня оцінна робота проводилася аналогічно, але дітям читали вже іншого вірша — «Про лінивого хлопчика, який не вміє нічого зробити сам, навіть одягнутися, або ж усе робить абияк, дуже повільно».

Нижче на таблиці показано, які зрушення відбулися в швидкості одягання під впливом оцінних впливів і мотиву самооцінки.

Швидкість одягання до і після формування оцінного мотиву

Вимірювання часу		Число дітей, які одяглися за проміжок часу (в хвилині)					Середній час на 1-го піддослідного
		0—5	5—10	10—15	16—20	21—25	
До впливу оцінкою	I	1	1	7	10	7	19
	II	0	3	6	13	4	18
Після впливу оцінкою	I	2	12	10	2	—	12
	II	6	13	6	1	—	11

З таблиці видно, що до впливу оцінкою одна дитина в середньому витратила на одягання 18—19 хвилин, тоді як після оцінкового впливу цей час скоротився до 11—12 хвилин, тобто діти стали одягатися на 7—8 хвилин швидше, ніж раніше — результат поліпшився приблизно на 35—40%. Якщо до впливу оцінкою на 15-ту хвилину в середньому закінчували одягатися 9 піддослідних, то в експериментальній ситуації це число зросло до 24, а більше половини дітей одяглися менше, ніж за 10 хвилин. До того ж слід врахувати обставину, що діти майже цілком одягалися самостійно, тоді як раніше вихователька весь час їм допомагала. Цікаво відмітити, що з виникненням оцінкового мотиву діти, як правило, відмовлялися приймати допомогу з боку інших. («Не треба, я сам можу»). Кожний старався бути самостійним і одягався майже без відволікань і затримки. Картина поведінки дітей змінилася дуже різко.

В описаному експерименті за допомогою різних форм позитивної та негативної оцінки у дітей актуалізувалася потреба в позитивній самооцінці — прагнення показати, що вони можуть самостійно і швидко одягнутись. Потреба ця виникла передусім під впливом непрямой оцінки, спрямованої на поведінку «хорошого» хлопчика — Віті. Діти захотіли мати таку саму високу оцінку, яку одержав Вітя, добитися такого становища, яке б задовольняло їх потребу в позитивній самооцінці. Саме під впливом цієї потреби вони відразу ж заявили про себе: «Ми теж можемо швидко одягнутися».

Створена експериментальна ситуація характеризувалася ще і тим, що відмова від самостійного одягання означала в цьому разі втрату позитивної самооцінки і оцінки вихователькою. Адже всі малюки повідомили про своє вміння швидко одягатися. І вихователька висловила впевненість, що вони вже «хороші», «великі», «самі все можуть». За такої обставини вияв невміння добре одягнутися «принизив» би дітей в очах присутніх дорослих, які час від часу нагадували їм про те, що вони вже «великі», «хороші», «не ліниві» — «всі вміють одягатися швидко». Отже, діти потрапили в конфліктну ситуацію — їх поставили перед вибором: або на ділі показати вміння діяти відповідно до самооцінки і тим самим задовольнити свою дитячу гордість, або виявити невміння і втратити позитивну оцінку і самооцінку. Як ми бачили, вони віддали перевагу першому — задоволенню свого почуття власної гідності, збудженого з допомогою спеціально організованих оцінних впливів.

Аналогічні результати були одержані і в інших експериментах, в процесі спостережень за окремими дітьми. Всі вони свідчать про те, що, коли у дитини формується позитивна самооцінка, співвіднесена до того або іншого достоїнства, це створює умови для відповідної активізації її поведінки. Бажаючи

зберегти позитивну самооцінку, підкріплювану оцінкою з боку дорослих, дитина включається в ту діяльність, яка сприяє задоволенню цього бажання.

Певна річ, що актуалізація потреби дитини в позитивній самооцінці та активізація її поведінки на цій основі — справа далеко не проста, як здається на перший погляд. Це, зокрема, пояснюється нестійкістю дитячої самооцінки.

Малюк, який пишався сьогодні вмінням робити щось, тим або іншим моральним достоїнством, завтра вже може «забути» про це — його самооцінка виявляється по суті втраченою. Адже самооцінка молодших дошкільнят перебуває майже в цілковитій залежності від оцінки дорослих: якщо оточуючі люди відзначають наявність у дитини позитивних якостей і висловлюють з приводу цього своє схвалення, то її самооцінка актуалізується. А при відсутності зовнішньої оцінки, що походить від інших, дитина звичайно «забуває» про наявність у неї даної якості та про необхідність поводитися відповідним чином.

Більш того, нерідко поведінка дитини залишається незмінною навіть після актуалізації її позитивної самооцінки: твердячи про наявність у себе того або іншого достоїнства, вона разом з тим може і не виявляти його на ділі. Це пояснюється тим що самооцінка дітей активізує їх поведінку достатньою мірою навіть тоді, коли вона має емоціональний характер, збуджує їх почуття гордості і власної гідності. Оскільки ж дитина завжди пишається перед кимось, орієнтуючись на одержання позитивної оцінки дорослих, для емоційного впливу на неї виявляється необхідною підтримка її самооцінки навколишніми людьми. Тоді дитина, щоб зберегти добру думку про себе з боку шанованих нею людей та уникнути їхньої негативної оцінки, прагне виправдати самооцінку: їй незручно, соромно показати себе неспроможною перед іншими. Саме перспектива «принизити» себе в очах навколишніх найбільш ефективно активізує поведін-

ку малюка відповідно до його самооцінки. Звідси — важливість підтримання і зміцнення почуття власної гідності дітей у процесі їх виховання та вмілого використання негативної оцінки в тих випадках, коли дитина не виправдовує своїх горділивих тверджень.

Треба мати на увазі, що на дитину слід впливати ефективними і різними за формою оцінками, які походять від авторитетних осіб. Відомо, що, коли емоціональні фактори залишаються незмінними, одноманітними, вони швидко втрачають свою ефективність — почуття дитини «притупляються». Тому і форми оцінних впливів, розрахованих на актуалізацію і підтримання дійової самооцінки дитини, мають бути різноманітними, щоразу включати елементи новизни. Вони можуть мати форму прямої оцінки вчинків самої дитини, іншої особи, оцінки поведінки персонажів казок, віршів

та оповідаць, залучення оцінних висловлювань дитячого колективу, інсценіровок і виступів лялькового театру, які включають висловлювання персонажів з яскраво вираженим смислом та ін. Лише в цьому разі формування позитивної самооцінки дітей, спрямованої на те або інше моральне достоїнство, справляє ефективний вплив на їх моральну поведінку. Тоді дитина щоразу «переживає» оцінну ситуацію, що утворилася, і здійснює вчинки відповідно до своєї самооцінки, яка задовольняє її почуття власної гідності. А разом з цим у неї розвивається стійке позитивне емоціональне ставлення до потрібних форм поведінки, і виховується моральна звичка.

Отже, правильний розвиток дитячої самооцінки і вміла опора на неї в процесі виховання відіграють велику роль у моральному формуванні особистості дитини.

Гігієнічна оцінка навантажень дітей в рухливих іграх

Р. ЄВДОКИМОВА,

кандидат медичних наук (м. Тбілісі)

Видатні радянські педагоги К. Д. Ушинський, П. Ф. Лесгафт, А. С. Макаренко визначають гру як основний вид діяльності, через яку дитина входить в життя суспільства, і як форму фізичної роботи, нерозривно пов'язану з розумовим, моральним, естетичним вихованням.

Рухливі ігри виховують позитивні риси характеру дитини, стимулюють і розвивають мовну активність, пам'ять, уяву. Вони збагачують і ускладнюють самостійні ігри та діяльність дошкільнят, розвивають моторні функції, мускулатуру, швидкість, силу і спритність рухів. Орієнтуючися в обстановці, в мінливих навколишніх умовах, дитина навчається координувати свої рухи і користуватися ними. При цьому розвиток рухів здійснюється не тільки внаслідок простого визрівання нер-

вово-фізіологічних механізмів — цей процес зв'язаний з практичною діяльністю підростаючої особистості, з її досвідом, що весь час збагачується. В свою чергу засвоєння більш складних рухів сприяє набуванню нових знань та вмінь, потрібних у житті.

Виходячи з положень, розроблених І. М. Сеченовим та І. П. Павловим про фізіологічні механізми довільних рухів, рухові навички слід розглядати як складний умовний рефлекс.

На думку А. Н. Крестовнікова, у формуванні рухової навички спостерігається три фази. В першій фазі помітно багато зайвих рухів, нема узгодженості в роботі органів і систем. В корі головного мозку відбувається іррадіація збудження, внаслідок чого імпульси надходять не